

Krisztus a modern szellemi életben.

1. A vallás titka.

A vallásokat is megemészti az idő vasfoga; elavulnak, elhalnak. Az Olympus tetejéről rég elköltöztek a görög istenek. Az ősgermán istenek világa elenyészett. Isis és Osiris, Baal és Astarte az őket imádó népekkel együtt sirba hanyatlottak. Még a nagy, maig is élő vallások: a buddhizmus, a konfucianizmus és a mohamedanizmus is szemelláthatólag magukon hordják immár a megmerevedésnek és a kezdődő hanyatlásnak jeleit. (Közbe lehetne szúrni . . . : Hol van ma már Hadur? Hol vannak a pogány magyarok jó és rossz szellemei? Kialudtak a berkekben és a hegytetőkön meggyújtott áldozati tüzek . . .) Mindezekkel szemben a keresztyénség a feltámadásnak és életnek csodálatos erejéről tanuskodik. Üldöztetések, eltiportatások, szenvedés és megromlás után is — miként a fönix hamvaiból — újra meg újra diadalmasan feltámad és irányítja minden időknél szellemét. Celsus és Julianus óta 19 századon keresztül hányszor, mily sokszor nyilvánították azt már „tudományos szempontból halott“-nak! Ámde, míg a tudomány örökös változásoknak van alávetve, hangos állításai, tarthatatlan feltevései megdőlnék, addig Jézus Krisztus, e világ világossága, tegnap és ma és mindörökké ugyanaz marad.

Ezt az elpusztíthatatlan életerőt a keresztyén hit nem a tudománynak, nem is a keresztyén hívók kegyességének köszöni. Hiszen e hit nevében e hitnek tisztátalan szívű, vagy korlátolt elméjű barátai nagyon sokat vétkeztek: erőszak, háború, gyilkosság, a boszorkányperek és az inquisitio, képmutatás és alattomoskodás, a tudománynak kárhoztatása, a felekezeti ádáz gyűlölködés és a végtelen hitviták — mindezek Krisztusnak nevében és Istennek nagyobb dicsőségére történtek. És mindezek dacára ma is él a keresztyén hit és

a jók lelkében örömmek, erőnek forrását képezi. Él, noha ellenségei támadják és barátai is ártalmára vannak. Él önmaga által. És míg az emberek gondolatai folytonosan változnak, az igazi hit sohasem tagadja meg magát. A fényes napnak erejével hatol át az emberi gyarlóság avagy rosszakarat által előidézett minden sötétségen és diadalmasan emelkedik ki az évezredek tengeréből.

Megfoghatatlan volna ez a tény, ha nem egyik intenzív, az emberi szív legmélyében gyökerező vágyának kielégítése volna; megértéséhez Augusztinus eme szavai adják a kulcsot: „Magadéivá teremtettel bennünket Uram; és a szívünk mindaddig csak vergődik, míg benned meg nem nyugoszik“. (Confessiones.)

De ki mondja meg nekünk, mi a vallás? Ha azt akarjuk tudni, mi az astronomia, megkérdezzük a csillagászokat; ha azt, mi a művészet, a művészeknél tudakozódunk. Mikor azonban a vallás kérdéseiről van szó, az ember megnyugszik az alantjáró köznapi gondolkozás ítéletében is. Mintha bizony az abc-és tanulótól tudományos felvilágosítást, avagy a kézművestől művészeti útmutatást nyerhetnénk! A ki a vallásról beszél, a nélkül, hogy azt belsőleg átérezte, tapasztalta volna, az hasonlít a vakhoz, a ki a színeket elemzi. Mert a vallásos ember is, meg a művész is, oly sajátos világban él, a melyet csakis közvetlen látás és tapasztalás által ismerhetünk meg. Éppen azért nem a tudósok és bölcsek, hanem a szentek és próféták mutatják meg nekünk az Istenhez vezető utat. Ők vezetik ki az emberiséget az érzékiségnek fojtó légköréből az erkölcsi szabadságra. „Olyan az igazság, mint a felbuzgó forrásvíz és az igazságosság, mint a soha ki nem száradó patakocska“. Így hirdették a próféták a czeremonialis, érzékbitító kultusszal szemben annak az Istennek dicsőségét, a ki lélek és igazság, a ki előtt az áldozatnál többet ér az engedelmesség és az irgalmasság; — hirdették pedig mindezeket az emberi természet alacsony ösztöneivel folytatott kimondhatatlanul nehéz harcok közepette. Hogyha azok a sziklaszilárd jellemek a vallásnak igazságáért folytatott ama harcot nem azzal a hajthatatlan energiával harcolják meg, ma nem volna. de sohase is lett volna keresztyénség. Mi még ma is a próféták vállain állunk. A mit Ézsaiás az Istennek tér és idő felett való fenségéről, a történelemben és az emberi életben való működéséről mondott, az még ma is érvényben van és azt az egymással versenyző filozófiai rendszerek nem hogy fölül nem multák, de még csak el sem érték. Mi sem csudálatosabb, mint ezeknek az embereknek a fellépése. Senki sem

avatja fel, senki sem hívja meg őket s mégis azonnal előállanak, mihelyt az idő követeli.

Kr. e. 800-ban történt, hogy egy ismeretlen tekoabeli pásztor az Istentől elfordult Béthel városának könnyelmű mulatozása közben az ítéletnek és a bünbánatnak szavait hangoztatá, mondván: „ . . . elpusztíttatnak az Izsáknak magas házai és az Izraelnek szent helyei pusztákká tétetnek, mert fegyverrel támadok a Jeroboám háza ellen“. (Ámos VII. 9.) A hivatlan próféta szavai nagy felháborodást idéznek elő a lakmározók között. Amásiás főpap a király parancsára kiutasítja őt az országból: „Igy nem szabad itt profétálnod; mert a királynak szent helye ez és az országnak háza“. Egy emberöltővel később Jeroboám birodalma elsepertetett a föld színeről, Samária romokban hevert, darabokban esett széjjel a Jáhve tiszteletére készült bétheli aranybika, a mely annakelőtte a nép állatias életmódját és a nagyok igazságtalan cselekedeteit bámulta.

Ugyan mi volt az, a mi Ámost és a többi prófétát arra indította, hogy békés foglalkozásukat elhagyják és népük körében hatalmas ostorozó, vagy vigasztaló beszédeket mondjanak? Talán fantáziájuknak félelem- és reménységszülte képzelgése volt az csupán? Nem; egy reális hatalom volt az, a mely őket magával ragadta; az „Úrnak lelke“ volt az, egy belső szózat, a melynek hallatára egész valójukban megremegtek. Próbálnak ugyan mentegőzni; fiatalságukra, ajkaik tisztátalanságára, nyelvök alkalmatlanságára hivatkoznak. Hiába! Sokkal hatalmasabb a belső kényszer, semhogy néki ellenállhatnának. A lelkiismeret parancsszavával szemben nem merik az engedelmséget megtagadni. Se szidalom, se gyálat, se szenvedés, se halál nem töri meg őket, hősies elszántsággal tesznek vallást a megismert igazságról. Ime, itt állunk minden igaz vallás forrásánál és egyúttal titkainak kikutathatatlan mélysége előtt. Isten fönséges hatalmának keblünkben való közvetlen érzése ez, a mely kiterjed a mi kicsiny lényünkre és bennünket a maga szolgálatába von. Szemlélése és megragadása a láthatatlannak, élet az ő közepében, megujhódás az ő erejében. És ez a titokzatos élet itt áradozik az emberiség között. Miképpen magyarázhatjuk meg azt?

2. A vallás iránti fogékonyság.

Isten az embereknek szívébe oltotta a vele közösségben való élésre irányuló hajlandóságot. Erre az ösztönre céloz Goethe, az emberi szívnek alapos ismerője, midőn ezt mondja:

„A hálás szív-kebel hona egy szent vágynak :
 Általadni magát egy bár ismeretlen,
 De feltétlen tiszta, felsőbb hatalomnak,
 Hogy megértse őt a Megnevezhetetlen.
 Kegyesség a neve és istenfélelem“.

Az ember mind e mai napig nem tudta magát Istentől függetleníteni. Mondhatja magáról, hogy ő „atheista“ ; az Isten utáni vágyat, a mely a szívét megnyugodni nem engedi, nem tagadhatja meg. Vétekbe, bűnbe eshetik ; de a bűnnek láncaival által okozott fájdalomtól szabadulni kíván. Nem okoz neki állandó örömet a bűnnek szolgálata és a boldogság, a melyről álmodozik s a mely után fut, mindig elillan előle :

„Nemcsak a hullámok zöld honában,
 A viharzó tenger mozgó habjain.
 Hanem a földnek biztos tájain,
 A régi, kipróbált oszlopokon is
 Inog a boldogság, tűnő és hamis“.

Eképpen énekel Schiller. Lenau pedig így panaszolkodik :

„Óh szív, mi a te boldogságod ?
 Egy talányszerűen született,
 Alig jött, máris elveszett,
 Visszahozhatlan pillanat“.

Goethe azonban, kinél nagyobb optimista alig volt a költők között, élete végén kénytelen beismerni, hogy ha hosszú életének igazán boldog óráit összeolvassa, legföljebb négy hetet tud összehozni. Vajjon miért ily állhatatlan az ember boldogsága ? Miért nem lehet az embernek a világi élvezetekkel magát teljesen kielégíteni.

Az isteni után való sóvargás figyelmezteti az embert eredeti hazájára. Az ember két külön világ polgára. Habár a föld lakója, mégis egy magasabb, örök, láthatatlan világhoz tartozik. Máskülönben a hitnek keletkezését és az Istennek keresésére és megtalálására irányuló folyton meg-megújuló törekvést nem lehetne megmagyarázni. „Nem keresnél, hogy ha már meg nem találtál volna engemet“. (Pascal.)

Két ellentétet ismerünk, a melyek az Isten utáni vágynak tüzeit folytonosan új lánggra lobbantják ; e kettő közül az egyik a *természet* és a *szellem*, a másik pedig az *eszmény* és a *való* közötti ellentét.

*

Az ember cselekvésre van teremtve. Azon van, hogy környezetét céljainak szolgálatába és e világot uralma alá hajtsa. De csakhamar be kell látnia erejének korlátoltságát. A természet csak úgy engedelmeskedik az embernek, ha ez az ő törvényeinek aláveti magát. Gyakran meg ellenségesen lép fel az ember terveivel szemben. Az elemek dühe elpusztítja az emberi kezek munkáját. Szerencsétlenség, betegség, szükség és halál támadnak ellenünk, a nélkül, hogy megakadályozhatnánk azokat. Az emberiségnek minden nyomorúsága ki van fejezve e kérdésben: „Mi az ember?” Több-e vajjon, mint a porban csúszó-mászó féreg? Mit ér az ember élete, küzdelme, hogyha végül jó és rossz egyaránt elvész? Hogyha egykor, a mint tudósaink jósolják, kihült földünk elhagyatva és pusztán forog az üres térben és semmi sem fogja hirdetni, hogy ez a föld küzdő, szerető, hívó embereknek vala otthona, akkor bizony nem tehetünk egyebet, minthogy mi is Mephistopheles pessimismusát vegyük ajkainra, a mely Faust sir-jánál mondatja vele:

„Mit ér, bár folyvást alkotunk.

Egymás után mind elmulunk.

Aztán vége! Belőle mit merítesz.

Csak annyi, mintha nem lett volna mindez“.

Akkor Sophoklesnek tökéletesen igaza, van, midőn így kiált fel: „legjobb nem születni!“

Tény az, hogy ezt az ellentétet, a mely a törekvő emberi szellem és a rideg, érzéketlen természet között fennáll, sem a művészet, sem a tudomány nem tudja megszüntetni. Mert a tudomány csak arra képes, hogy ezt az ellentétet megállapítsa, a művészet pedig arra, hogy bennünket egynehány órára elámitson. És mégis kénytelenek vagyunk szellemileg eltüntetni ezt az ellentétet. Hogyha ez a kérdés megoldatlan marad, akkor az ember benső meghasonlásban emésztődnek föl. Oda van az életnek és a munkálkodásnak minden öröme, hiábavaló minden nemes felhevülés, minden harcz az erkölcs érdekében és a legönzletlenebb tevékenység is céltalan és értéktelen bármily nagy cél érdekében.

Csak a hit képes bennünket ebből a lelki vergődésből kiszabadítani. Mert ez Istenre mutat, a ki a természetet és az embert egymás számára teremtette. A hit szemében a természet nem ellenséges hatalom, hanem szellemünk műhelye, én meg nem elhagyatott atom vagyok, hanem tanítvány az Atyánk országában. Maga Kant, a XVIII. század legnagyobb philosophusa is a hit kényszerítő hatalmának enged, mikor az Isten-tudat-

ban keresi kiegyenlítését azon konfliktusnak, a melyet az Én és a Világ, a „tiszta ész“ és a „gyakorlati ész“ között észlel.

Hányszor próbálták már felületes lelkek bebizonyítani, hogy a hit nem egyéb, mint az ember szolgáltsága. Pedig ellenkezőleg a hit az, a mi az embert a természet által reá-
rakott bilincsekből kiszabadítja; a hit, a mi az embert nagy tettekre bátorítja és beláthatatlan teret nyújt nemes tevékenységének.

*

És mégis a tehetetlenség érzete egymaga nem volna elég, hogy a hitet életre hívja és erőben tartsa, hogyha a bűnnek és az erkölcsi erőtlenségnek tudata segítségül nem jönne.

„Magadban rabszolgát hordozol,
Kinek szabadsággal tartozol!“

mondja Claudius.

Ezt az eszmény és való közötti ellentétet mindenkor a legjobbak érezték a legnagyobb mértékben, talán senki sem annyira, mint Pál apostol, midőn magáról ezt mondja: „... nem cselekszem a jót, melyet akarnék, hanem a gonoszt cselekszem, melyet nem akarok“. (Róm. VII. 19.) A bűnértnek nyomorúsága fokozódhatik és kell is, hogy fokozódjék, mintegy dämoni befolyás alatt, egész az Istentől való elhagyatottság siralmas állapotáig. Ekkor képes csak az ember fel-fogni e szavak értelmét: „a mi szívünk nyugtalan“. Ez a belső nyugtalanlás, a megfáradottságnak és a megterheltségnek ez az érzete a legmeggyőzőbb tapasztalati bizonyosság arra nézve, hogy valóban „egy nemes rabszolgát hordozunk magunkban“. Ott senyved börtönében és várja, míg Isten maga töri fel az ajtókat és őt bilincseiből kiszabadítja. A lelkiismeretnek ezen elementáris gerjedelmében rejtőzik a vallásnak legmélyebben fekvő gyökere. Máskülönben nem lehetne megérteni, hogy a természeti ember miért nem kísérelte meg az ő „életét“ kizárólag kultúra (védelmi és élelmiszerek) által fentartani, miért keres engesztelőáldozatokban, varázseszközökben és imádságban menedéket, a mint azt valamennyi természeti vallás bizonyítja. Az önfentartás ösztöne a vallásos tiszteletnek egy motivuma ugyan, de ez nem magyarázza meg a vallás állandóságát, különösen mikor a hívőnek bizodalma minden áldozatok daczára is oly gyakran megszűnyül. A belső bizonytalanság, az Istennek keresésében

nyilvánuló bátortalanság sokkal inkább azt bizonyítja, hogy a bűn megzavarta a fiúsági viszonyt. Az ember az a tékozló fiú, a kiből még nem aludt ki teljesen a szülői ház utáni vágyódás. „Isten — mondja Jean Paul — egy kimondhatatlan sóhaj lelkünknek mélyén”. „Magadéinak teremtettél bennünket, Uram!": ez az alapja Isten utáni vágyódásunknak. Joggal veti fel tehát a kérdést Hyrtl, a boncztan híres bécsi tanára: „Vajjon a végetlen Szellem, a ki az ő akaratát mindenüvé olvasható vonásokkal jegyezte fel, egy soha ki nem elégíthető reménytelen váagnak veszedelmét oltotta volna be a mi szívünkbe? Ennél tovább nem terjedhet a tudomány kutatása; itt megalázza magát még a legvakmerőbben kutató emberi szellem is. A hit birtokába jut szent jogainak; a hit, melyet a tudomány se megczáfolni, se bebizonyítani nem bír, csupán annak ellenkezőjére — mint indokolatlanra — képes a dolgok természetében reámutatni. *Oltsátok el ezt az égi fényt és a léleknek ezen öngyilkossága következtében mi lesz e világ büszke urából? Egy kis halom szántóföldre való, nitrogénmentes trágya.* (Hyrtl József rectori székfoglalójából. 1864) Vallás nélkül az ember is, meg az ő története is áthatolhatlan sötétségbe volna burkolva. „Mi volna az emberiség történelme — így kiált fel Müller M. — hogyha a vallást kitörölnénk belőle? *Megfejtetlen talány, szívverés nélküli élet*”.

3. A vallások.

Kétségtelen tehát, hogy a vallás az ember szellemi életében éppoly szükséges, mint a tudomány és művészet. A normális és a szellemileg egészséges embernek van vallása. A ki ezt megértette, az nem fog rajta csodálkozni, ha látja, hogy nincs nép a föld kerekén, a mely teljesen vallás nélkül volna. Ilyformán a különféle vallásokat nem tekinti többé az egymásnak homlokegyenest ellentmondó nézetek és homályos ceremóniák kúszált gombolyagának, hanem az emberi szívnek az Istennel való közösségre irányuló vágyódását látja bennök. Éppen az újabb vallástudományi kutatások beigazolták, hogy a vallások általában az isteninek valamely homályos képzetéből, egy határozatlan Isten-tudatból indultak ki, a mely csak azután hatalmasodott el a külső természeti jelenségek felett és emelte fel ezeket isteni hatalom hordozóinak magaslatára. Ebből a szempontból nézve a vallástörténet az ember szellemi életének legjelentékenyebb nyilvánulása. Megható jelenet, midőn plánétánk gyermekei a magas északon éppúgy, mint a déli sarknál az ismeretlen

Isten utáni homályos vágyódásukat nyilvánítják! Vajha éreznék és megtalálnák Őt!

„Isten előtt térdel a világ lakója
Hogy őtet a földről föl Magához vonja!
Tisztelettel tekints az imádkozóra,
A midőn szive a menyét ostromolja“. (Rückert)

Sokszor bizony elég durvák és együgyűek azon formák, a melyekben a vallásos ösztön kifejezésre jut. Gyerekes dolognak tartjuk, hogy pl. a néger egy fatuskó előtt leborul, kevéssel ezután meg az engedetlen fétist elpáholja; izléstelen, mikor a buddhista imádkozó malmocskáját forgatja, avagy mikor a khinai ember őseinek sirjain különféle papirra festett használati tárgyakat éget el, hogy ezáltal túlvilági életüket kellemesebbé tegye. Határozottan visszataszító a féltört derviseknek Allah tiszteletére lejtett táncza és híveinek hásis-okozta mánora; éppen ilyenek az indus fakiroknak véres czeremoniái, valamint Indiában és Afrikában egymásik bálvány tiszteletére rendezett ünnepek borzalmai. Kétségtelen, hogy némelyik nép vallása inkább átoknak, mint áldásnak bizonyult. Éppen itt nyilvánul legborzasztóbb módon a bűnnek dāmoni, romboló hatalma, újra meg újra bebizonyul a régi mondás: legborzasztóbb a legjobbnak erkölcsi elfajulása (corruptio optimi pessima).

És mégis igazságtalanság volna, ha a nem keresztyén vallásokban, hálátlanok módjára, figyelmen kívül hagynók, a mély, igaz érzéseknek és a magasabb erkölcsi felfogásoknak némi jeleit. A pogány népek sem voltak Istentől teljesen elhagyatva.

„Hogy' lakhatott vó'n oly sokáig
Isten csak Mória hegyén,
Megállván, hogy szempillantásig
Se nézzen szét e földtekén?
Nem, nem, a tévelyek ködébe
Küldött Ő menyei sugárt,
Az ember, hogyha célhoz ére,
A diadalt Isten adá.

Isten segíté győzelemre
Egykor Gedeon hős hadát,
Ő tette hőssé, bátorrá
Marathon síkja csapatát;
A ki Jonathán s Dávid szívét
Indítá szent hevületre,

Ugyanaz halál kinját-mérgét
Phintias s Damonra küldte“.

(Görök.)

Alapos rövidlátásra mutat, hogyha az ember a pogány vallásokat, mint ördögi műveket, avagy ostoba tévelygéseket egész egyszorúen elveti. Mennyivel máskép ítelt e kérdésben Pál, a ki Athénében (Act. XVII. 23.) világos szavakkal elismeri, hogy ott Istent tisztelik, a nélkül, hogy tudnák. Nem ugyanezt mondhatjuk-e Pindarusról, Aischylosról, Sophoklesről, Herodotosról, Phidiasról, Praxitelesről, Sokratesről és Plátóról? Ezekkel esik egy időben a görög vallásosságnak virágkora, a mely tisztaságára nézve csaknem a monotheismus közelébe jutott; hiszen pl. Pindarus és az orphikusok a halál utáni boldog élet fogalmát, a melyre már Hesiodus is rámutatott Homéros árnyékvilágával szemben, igen magas fokig fejlesztették. Bámulatos, milyen megragadó erővel tudja Sophokles az istenfélelem hatalmát leírni, a midőn Ődipusában a fölizgatott néppel és a tanácstalan királylyal szemben ünnepeyes határozottsággal, tekintélylyel fellépteti az agg Tiresiaszt, a ki kijelenti, a mit egyedül ő tud és nyilatkoztathat ki, az isteni harag okát, a melynek súlya alatt a királyi ház össze fog omlani. Hogy mennyire ki volt fejlődve náluk a büntudat, mi sem bizonyítja jobban, mint az eumenidáknak az „éjszaka eme félelmetes nemzetségének“ képzete; ezek a gonosztevőt üldözték, a menekülőt nem engedték pihenni és áldozatukat „egész az árnyékvilágig“ kergették; de szabadságát vissza nem adták néki még akkor sem, a mint ezt Schiller „Ibykus“-ában oly mesteri leírásban olvashatjuk.

Ezek csak egyes vonások! De mennyi maradandó, ideális momentumot találhatunk ebben a csodálatosan gazdag mythológiában! Mély erkölcsi érzésre mutat pl. mikor Herakles, a nemzeti hős, az érzéki gyönyöröknek csábos ösvénye helyett az erénynek lemondást követelő tövises útját választja. Bámulatos az Egynek, az Isteninek, a mindenek „Atyjának“, a világteremtő „Hatalom“-nak, a mindeneket körülvevő „Világosság“-nak sejtése, a mely a népszerű sokistenimádásnak symbolykus jelentősége és érzéki kultusza mögé rejtőzik. Micsoda mélységeket tár fel előttünk és itt utalok Nägelsbach halhatatlan művére a „homéri theológiára“. És még se találjuk meg sehol az Istenbe vetett gyermekdeden bizó hitet, a könnyörülő Isten szeretetébe vetett bizodalmat, sehol sem találjuk meg az imádság által közvetített eleven összeköttetést Istennel, sem az ezen hitből fakadó emberszeretetet. „A görög és római értelemben vett kegyesség ide-odahányódik

az egyes részistenek vagy félistenek (héroszkultusz, lélekkultusz) imádása között, a kiket különben egy személyes főben is összefoglal (főisten a többiek *mellett*, Zeus, Jupiter) és a közt a titokzatos félelem között, a melylyel a kérlelhetetlen, az imádkozóra nézve egyáltalában hozzáférhetetlen, mivel személytelen „sors” (moira, heimarmene, fatum) tölti el”. (v. Öttingen A.)

Más megítélés alá esik az a két vallás, a mely még a keresztyénség mellett tekintetbe jöhet, t. i. a mohamedanizmus és a buddhizmus. Mind a kettő azt állítja, hogy birtokában van az abszolút igazságnak, mind a kettő universalis, mind a kettő missionál. Csak nem régiben mutatta meg a prófétának látszólag már a megmerevedett és halálnak vált vallása, micsoda rettenetes fanatizmust képes produkálni, mikor Allah tiszteletére a „keresztyén” Európa szemeláttára százezer örmény keresztyént legyilkoltak; olyan keresztyénüldözés, a mely a régmúltakat szégyenletes borzalmaival messze felülmulja! A buddhizmusnak meg a művelt világ minden részében vannak apostolai. Vannak követői úgy a berlini, mint a párisi szalonokban. Sőt Németországban is vannak eszméit képviselő befolyásos hívei. Mert a Schopenhauer és Hartmann pessimizmus nem más, mint buddhizmus, lefordítva nyugat philosophiai nyelvére. Éppen azért a főkérdés, a melynek eldőlésétől az emberiség vallásos fejlődése függ, a következő: Buddha, Mohamed vagy Krisztus?

4. Buddha, Mohamed vagy Krisztus?

A három vallásalapító közül legegyszerűbben a legfiatalabbikkal végezhetünk. Akadtak csodálói Mohamednek a keresztyén nyugaton is. Carlyle, az angol philosophus „Hősök, hősiesség és hősök tisztelete” című (magyarul az Akadémia kiadásában megjelent) híres és olvasásra érdemes könyvében még az emberiség valláshéroszai közé sorolja. Ám ez az ítélet a szigorúan történeti vizsgálat előtt meg nem állhat. Mohamed nem volt magasabb értelemben vett eredeti egyéniség. Az az elem, a mely az ő vallásának szellemi és magasabb vallási értéket kölcsönöz, a zsidó és a keresztyén vallásból vétetett. Ezek képezik forrását az ő monotheizmusának, a képtisztelettől való irtózásának és egyes erkölcsi tanai tisztaságának. Ezek mellett a keresztyén elemek mellett azonban őriztek még tanai olyan természeti elemeket is, a melyek régi arab kultusz durva maradványainak tekintendők.

Allah nagy, Ő az egyedüli Isten. De tiszteletben nem

azért részesítik, mivel bölcs, jóságos vagy okos, hanem azért, mivel kezében van a legfelsőbb hatalom. Egy despota önkényével kormányozza a világot. Nincs kötve valamely megismerhető erkölcsi törvényhez, nem befolyásolják magasabb célok. Éppen azért a muzulmánok felfogása szerint nem egy jóságos Gondviselés intézi a világ folyását, hanem a merev sors, vagyis Allah hatalmának a véletlennel és a szeszélylyel egy sorba helyezhető megnyilvánulása. Ezzel a vak hatalommal szemben csak egy érzés képzelhető, t. i. a tompa gondolatnélküli resignatio. Hogy belső lényege szerint milyen kevéssé erkölcsös ez a vallás, mutatja az a viszony, a melyben a mohamedán az Istenével áll. Ebben a viszonyban nincs szó bűnről és lelkiismeretfurdalásról, csupán egy despota akaratáról, a melynek az ember vakon engedelmeskedik. Ha valaki parancsolatát áthágta, bizonyos áldozatok és ajándékokkal újból könnyen megbékítheti őt. Mert, mint afféle despota, egyébre nem, csupán arra helyez súlyt, hogy feltétlen hatalma és szuverénitása elismertessék. Ennélfogva a kultusz abból áll, hogy a legfőbb úrnak hizelegnek dicséretekkel és cinikus önmegalázkodással, a mely hizelgésnek az által adnak a hívők kifejezést, hogy Allah előtt porba omolnak.

Hozzájárul mindezekhez, hogy a bálványimádásnak megvetői maguk is beleestek a mindenféle rituális, általuk remegve tisztelt előírásoknak szolgaságába. „A körülmetélés, az imádkozás alkalmával elfoglalt helyzet, az imádkozás idői, a Koránmondások, a szent helyek etc., mindez varázserővel bír és varázsolással a dervisek nyilvánosan foglalkoznak. Tiszta szívről és erkölcsi érzületről a muzulmánok birodalmában nem beszélhetünk; valamint az ő Istenük, éppúgy ők maguk is felelősséggel senkinek se tartozó despota módjára uralkodnak házukban és rabszolgáik felett és valamint rabszolgáik ő nekik, ugyanúgy ők is alávetik magukat kalifáiknak és a magas udvarnak“.

Leginkább szembetűnő azonban ennek a hitnek erkölcsi üressége az üdvösségre irányuló reménységben. E szerint a túlvilági élet nem egyéb, mint a földi élvezeteknek egy bizonyos fokozódása: szó sincsen az emberi szellem erkölcsi tökéletesedéséről avagy megdicsőüléséről, sem „a porból vett résznek“ legyőzéséről, sem annak itthagyasáról. Ellenkezőleg! „A kegyesek a paradicsomban csészékből olyan bort fognak inni, a melytől nem fájdul meg a fejük, a mely nem zavarja meg elméjüket; nagy, feketeszemű szűzek fognak hozzájuk küldetni, a kik örökké szűzek maradnak, puha párnákon fognak pihenni, selyemből, aranyból lészen a ruhájuk stb. stb“.

Íme tehát, ebben a nagy vallásban nem tiszta és nem hathatós az erkölcsi szellem ereje, innen van azután, hogy a mohamedanizmus a hozzászegődött népeket idővel mindinkább elgyengíti. Nem egy virágzó országnak szívta már el minden erejét és döntötte azt romba, de saját erejéből nagyot, marandót még sohasem alkotott. A világtörténelem már kimondta reá ítéletét. (A mi Vámbérynk hiába ír mellette apologiákat).

Sokkal nagyobb a jelentősége és az eredetisége a buddhizmusnak. Noha már harmadfélezer éves, mégis olyan szívós életerőt árul el, hogy az indusok, az ázsiai népek ezen legintelligensebbjének gyermekei mind e mai napig hódolnak neki és hittérítő munkája a különböző világrészekben némi eredményel jár.

Evangéliuma így kezdődik: „Kezdetben volt a semmi! Minden a nemléből származik; éppen azért a nemlét tartalma és lényege minden létezőnek. Minden valóság értéktelen és csak az a célja, hogy rövidesen ismét megsemmisüljön. „Minden hiábavaló“. Bölcs Salamonnak eme szavai végnélküli variációban visszhangoznak a buddhizmus tanaiban. Hiábavaló az ember, az ég, a föld. E világnak minden tünénye mulandó és csak szenvedést rejt méhében. „Íme, szerzetesek — mondja Buddha — ez a szenvedésről szóló szent igazság: a születés szenvedés, az öregség szenvedés, a betegség szenvedés, a halál szenvedés; egyesülve lenni azzal a mit nem szeretünk, szenvedés; elválasztva lenni attól, a mit szeretünk, szenvedés, röviden: az ötszörös erővel való ragaszkodás e földhöz, ez a szenvedés“.

És a buddhista ezt a vigasztalan gondolatot egészen komolyan veszi, kirívó ellentétben állván a mi modern ateistáinkkal, a kik többnyire el vannak merülve e világnak kényelmes élvezetében. A buddhista levonja istennélküliségének consequentiáit és minden erejével igyekszik *remény nélküli* életet folytatni.

A buddhizmus a maga tiszta alakjában a kétségbeesésnek a vallása és ennek felel meg az erkölcsisége is: az emberek mind egyformák; nem azért, mivel mindnyájan „isteni eredetűek“, hanem azért, mivel mindnyájan egyformán nyomorultak és hiábavalók és valamennyire ugyanazon egy sors vár. Azért az egyedüli érzélem, a mely a bölcshez illik, a fájdalomnak és a részvétnek érzelme. Minden kívánság oktalanság; mert csak arra való, hogy a szenvedéseket soksítsa. „Íme, szerzetesek, ez a szenvedés keletkezéséről szóló szent igazság: a kívánság készíti az utat, a mely az egyik ujjaszületéstől a másikig vezet, a gyönyörnek, a levésnek, a

hatalomnak kívánása“. Ez a végnélküli, újra és újra testbe való öltözés a hívőre nézve egy kimondhatatlanul kínzó gondolat, mivelhogy az élet nem egyéb, mint a bajoknak lánczolata. De hogyan szabadulhat ki az ember az életnek ezen vigasztalan körforgásából? Hogyan üdvözülhet? Csupán a „szomjúság“-nak leküzdése vagy minden kívánságnak elfojtása által. Íme, szerzetesek, ez a szenvedés megszüntetéséről szóló szent igazság; helyes hívés, helyes elhatározás, helyes szó, helyes cselekedet, helyes emlékezés, helyes elmélkedés“.

A „helyes“ szó az, a mely folyton ismétlődik. De nehogy valaki azt higgye, hogy Buddha ugyanazt érti alatta, mint Krisztus. A parancsolatok mind arra irányulnak, hogy a hiábavalónak és nyomorultnak megismert e világi léthez való ragaszkodást megakadályozzák. Éppen azért nemcsak a bűnös kívánságokat tiltják, hanem a kívánságokat általában. Erkölcseleg jó mindaz, a mi az életnek sanyargatására alkalmas, erkölcsileg rossz pedig az, a mi az élethez való ragaszkodást elősegíti. Bűn a hazaszeretet, bűn a tudásvágy, bűn hevülni a szépért, bűn szeretni a hitvest és a gyermeket. A koldulóbarát azonban, a ki hazájával nem törődik, a ki hitvesét és gyermekét hűtlenül elhagyta, ő, a ki idegenkedik minden jelentékenyebb szellemi izgalomtól, a ki koldulva jár-kel küszöbről-küszöbre és a napnak hátralevő részében a bhofa alatt üldögél a Nirvana felett tünődvén, — ez a koldulóbarát az erényhős, ez a buddhismus szerint a szent.

A valóban erkölcsi és a csupán ascetikus követelmények mint egyenértékűek állnak egymás mellett. Így pl. szigorúan meg van tiltva, hogy valaki felebarátja ellen vétsen, de épp ily szigorúan meg van tiltva az is, hogy valaki egy póknak ártson, avagy egy galambnak az életét kioltsa. Búcsút mondva e világnak, hazátlan vándor avagy rémete módjára, erdőben, vagy a pusztaságban éljen a kegyes, koldusruhában, a legkisebbke dísz nélkül, vagyontalanul, teljesen magárahagyottan, közönnyel fogadva örömet, bánatot, részvételt viseltetvén minden élővel szemben. Így jár karöltve a legnagyobb fokú világgyűlölet a legszelidebb jóindulattal minden lények iránt: a buddhisták a legszelidebb indulatú pogányok. De az ő szelidségük nem a tetterős szeretetnek, hanem a megtört szívnek kifejezése.

Fogalmuk sincsen valamely lelkesítő erkölcsi célról, a minőt Krisztus övéinek az Istenországában kijelölt. Nyoma sincs a bűn miatti fájdalomnak, a mely bűn a szent Istentől elválaszt. Senki sem kísérli meg, hogy tudomány és művészet terén új dolgokat teremtsen. Senki sem küzd és dolgozik azon,

hogy jobbat hozzon létre azon valóságnál, a melyet a szenvedésteljes és bűnös világ nyújt. Az ilyen szorgoskodás, munkálkodás csak az életet hosszabbítaná meg és a szenvedéseket sokasítaná. Hiszen az életnek és minden törekvésnek célja mégis csak a nyomtalan elmulás, a semmibe való beleolvadás marad. Éppen azért a buddhista türelmesen várakozik mindaddig, míg az ittlét meg nem szűnik és a lélek belé nem jut a Nirvanába vagy nemlétebe.

Lehetséges-e, hogy normális észjárású európaiak, a kiknek ereiben ott lobog az élet- és a munkakedv, meg legyenek elégedve egy olyan vallással, a mely mindenféle munkálkodást hiábavalónak és céltalannak deklarál? Valamíg az életerőnek csak egy szikrája él is egy népben, mindaddig nem a buddhismushoz, a halálnak vallásához, hanem a keresztyénséghez fog hajolni, az életnek vallásához, a mely minden igaz életet felemel, megszentel és megdicsőít, a bűnöket és hibákat pedig csak azért igázza le, hogy az életet annál magasabbfokú fejlődésre segítse. A buddhizmus azt prédikálja, hogy meneküljünk e világból, a keresztyénség pedig azt, hogy győzzük meg e világot. És csak ez utóbbi erkölcsös.

Ámde a tiszta buddhizmusnak, a melylyel eddig foglalkoztunk, aránylag csak egynéhány kis gyülekezetben találhatjuk meg követőit. A legtöbb esetben sivár bálványimádásba csapott az át és a legkorruptabb papi uralmat tárja szemünk elé, a mint az nevezetesen a tibeti-chinai láma- és dalailamakultuszban ünnepli diadálát és a lelkeket démonokban való hittel és babonával mérgezi meg. Arra sem volt képes, hogy a kasztszellemet megtörje — és a népet új erkölcsi életerővel gazdagítsa. Nem. A művelt hinduk már maguk is kezdik ezt belátni. A következő bizonyíték egy hindu, pogány ujságból, a „The Hindu“-ból vétetett: „Tény az, hogy a favágókat és a vízfordókat csak a missionáriusok tekintik emberi lényeknek. Sem a brahmanok, sem a sudrakasztok nem törődnek velük, ezért őket csak a keresztyénség mentheti meg. Hogyha a missionáriusok erőfeszítéseiket ezekre a felettebb megvetett teremtetésekre összpontosítják, úgy azokon a jóltevő és önzetlen Jézus Krisztusnak neve százszor inkább fog megdicsőíttetni . . . Az a munka, a melyet a keresztyénség véghezvitt, és a melyet most is végez iskoláztatás, orvosi ápolás és India gonoszindulatú néposztályainak mentése és javítása által, az igazi keresztyéni emberszeretetnek mindörökké megmaradó emléke leszén“.

Így ítélnék a pogány hinduk. Ám hadd dicsőítsék a buddhizmust a keresztyén Európa művelt lakói az emberi böl-

cseség netovábbja gyanánt, mi benne csak azon beteges pessimismúsnak egy jelét látjuk, a mely itt és ott is ugyanaz.

Éppen így jelenti Schopenhauer szerint is az élet a szenvedést. A világ hasonlíthatatlanul több fájdalmat tartalmaz, mint örömet. A világ az a legrosszabb, a melynél rosszabb már nem jöhetett létre. Minden törekvés hiábavaló, az óhajtott öröm elérhetetlen marad. Éppen azért az az egyedül észszerű, ha az ember az életre irányuló akaratát megtagadja. Tanítványa, v. Hartmann E., a világnak megváltását úgy képzei, „hogy az emberiségnek öntudata végre az akarásnak balgaságától és minden ittlevőnek nyomorúságától áthatva olyan erős vágyat fog érezni a béke és a nemlétnek fájdalomtalan-sága után, hogy ez a vágyódás végre is ellenállhatatlanul megvalósulásához jut”. (Phil. d. Unbewussten. 4. kiad, 751. old.) Tehát önmagunknak megsemmisítése vagy öngyilkosság volna a létnek végczélja!

De azon philosophusokat, a kik ezt ajánlják, nem szabad valami nagyon szigorúan megfigyelnünk. Mert Schopenhauer, midőn Frankfurtban kolera lépett fel, egyike volt az elsőnek, a ki meneküléssel igyekezett életét biztonságba helyezni, a legvilágosabban dokumentálván ezáltal az élethez való ragaszkodását. Hartmann E. szellemének nagy frissességével írja egyik könyvét a másik után, minek következtében egyáltalában nem látjuk be, hogy ő az „akarásnak balgaságától” olyan nagyon át lett volna hatva. Így mond ellent mindegyik saját magának. Az ő rendszereik épp úgy, mint ama pogány vallások, megtévelyedett vallásos ösztönnek produktumai. És az a kétségbeesés, a mely tanaikból kiérezhető, megérteti velünk, hogy az ő szívükben is él az „ismeretlen Isten” utáni vágyódás.

5. A három gyűrűről szóló példázat.

Csudálatos, hogy mennyire megváltoztak az idők! Még a XVIII. században és a XIX-iknek elején is azt hitték a műveltek, hogy a történeti keresztyénséget nélkülözhetik és egy „természetes vallást” rendezhetnek be maguknak. Szerintük a három „idea”: Isten, szabadság és halhatatlanság, elég-séges ahhoz, hogy az életet megszentelje és neki erkölcsi erőt kölcsönözzön. Az értelmet képesnek itélték ezen fogalmak bebizonyítására és megértésére. Ez volt az akkori műveltek nézete. Még Schiller is melléje szegődik következő distichonával:

„Ez-e, vagy más-e az én vallásom, kérded-e tőlem?

Ez se, meg az se. Miért? Mert hiszek. Azt felelem.”

Ennek a felfogásnak tulajdonképeni képviselője azonban Lessing volt, a ki „Náthán“-jában ennek az iránynak marandó szépségű poetikus emléket emelt.

A szindarabnak alapját a *három gyűrűről* szóló ismeretes mese képezi, a melyet ő Bocaccio Dekameronjából vett át, céljainak megfelelően átalakított és tovább szőtt. (V. ö. Rade „Vallás a modern szellemi életben“, függelék.)

Messze keleten él egy ember, annak van egy gyűrűje, a melynek titkos ereje a tulajdonosát Isten és emberek előtt kedvessé teszi. A midőn végét érzi közeledni, még két gyűrűt csináltat, a melyek az eredetihez csalódásig hasonlítanak. Mind-egyik fiának, a kiket egyformán szeret, ad egyet a gyűrűkből és mindegyik azt hiszi, ő van az igazinak birtokában.

Vizsgálódnak, majd pörbe szállnak. Panaszt szól ajkuk. Mindhiába. Azt ők már el nem dönthetik, melyik gyűrű az igazi. *Szintügy, mint az sem tudható, melyikünk hite az igazi.*

A mint Náthán végzett, Saladin azt az ellenvetést teszi, hogy a három vallást mégis csak meg kell különböztetni egymástól „még ruházat, étel és ital“ tekintetében is. Náthán élénken feleli:

„S csupán az alapjukra nézve nem.
Mert nem állnak-e mind a történet alapján,
A mely írásban, avagy hagyományban él?
S igaznak nemde úgy fogadjuk el csak,
Szívünkben hit és bizalom ha él?
— Nem — ám akkor kibem kételkedünk
Legkevésbé? Nem-e a mieinkben?
A kiknek vérei vagyunk? A kik
Gyermekségünk óta oly sokszor
Adák jelét hí szeretetüknek?
A kik bennünk csak akkor csaltak meg,
Ha a család nekünk javunkra vált.
Hogyan volnék én bizalmatlanabb
Ősimmal, mint te tiéiddel szemben?
Vagy megfordítva: kívánhatom én,
Hogy ősidet hazudni kényszerítsd,
Nem másért, csak hogy egyezték szavuk
Az én atyáim állításival?
Vagy megfordítva; s ez vonatkozik
Nemde a Krisztus híveire is?“

Más szavakkal: a történeti tartalomból egy vallás igazsága sem bizonyítható. Csak az ész képes megállapítani, mennyi

igazság van egy vallásban. Miért is a rationalismus az ő hitét nem „esetleges történeti igazságokra“, hanem „szükséges észigazságokra“ alapítja.

Azóta azonban, hogy Lessing és a rationalismus ezt a felfogást képviselték, sok minden megváltozott. Azok a szükséges észigazságok, a melyekről azt hitték, hogy elégségesek, illuzióknak bizonyultak. Kant kimutatta, hogy ezek az ideák: Isten, szabadság, halhatatlanság az emberi tapasztalás határain túl esnek. Azok a szükséges észigazságok nem tekinthetők tehát komolyan olyanoknak, mint a melyek pótolhatnák a vallást. A vallástudomány bebizonyította, hogy az úgynevezett „természetes“ vagy észvallás sohasem volt egyéb, mint az abstractionnak a positiv történeti vallásokból merített gyenge produktuma. Alapjában véve ez az állítólagos vallás nem egyéb, mint philosophia.

Éppen azért nem emel fel az imádság szárnyain, nem hoz létre kölcsönös érintkezést Isten és ember között, nincsen általa megváltás és nem békiti ki az Istent az emberrel. Ez az állítólag „természetes“ vallás a természetben sehol sem található fel, vagyis épp oly kevéssé természetes, mint vallásos. Ugyanaz az ész, a mely felépítette, ugyanaz le is rombolta (Kant). Vagy elfogadja tehát az ember a történeti vallást, vagy egyáltalán nincs vallása.

Mindezekhez hozzájárul még az is, hogy Lessing „Náthán“-jában a történeti érzéknek, mondhatnók, a történeti igazságosságnak hiánya kinosan szembetűnő. Mert a zsidó és a mohamedán a nemes humanitásnak vonzó öltözetében jelennek meg, míg a keresztyénséget korlátolt, hizelgő, avagy fiatalosan éretlen személyiségek képviselik. Náthán és Saladin tényleg közelebb állnak a keresztyénséghez, mint a patriarcha, Daja, vagy akár a templomos vitéz. Joggal kérdezzük tehát Geibellel: „ismerte-e vajjon Lessing a zsidókat, midőn Náthánt megrajzoló, mivelhogy őt valóban csak a keresztyén műveltség ékköveiből alkotá meg?“

Manapság már az ilyen szereposztás nem volna lehetséges, a nélkül, hogy a történelemnek hangosbeszédese tényeivel ellenkezésbe ne jönnénk. Mert a léleknek és az erőnek bizonyítéka, a melyet Lessing sürget, már régen meg van adva. Hiszen már régen ki lett mutatva, melyik vallás képes bennünket „Isten és az emberek előtt kedvessé tenni“. A zsidó vallás bizonyosan nem; mert mihelyt a prófétai lélek elhagyta, azonnal lestülyedt a mammonimádás és az atheismus mélységeire. A mohamedán vallás meg, a mint fentebb láttuk, még úgy se képes reá. Mert véres tettei „Isten és emberek előtt“ kiál-

tanak az égre. Nem szükséges tehát immár „ezer és ezer évig“ várunk, hogy az igazi gyűrt felismerhesstük.

Minél inkább terjed a keresztyénség, annál inkább elismerik a népek: „nincsen senkiben másban üdvösség!“ Minél mélyebbre tekint a vallástudomány a vallások titkaiba, annál őszintébb csodálattal van eltelve az evangéliom erkölcsi fensége iránt. „Mert, ha volt a XIX. század tudományának eredménye, a mely jelentőségére nézve minden egyebeket felülmul, a melynek súlya előtt a természetkutatások minden ténye csekélynek látszik, úgy ez az, hogy a keresztyénség nem *egy* vallás, hanem *a* vallás“. (Delbrück.) Hiszen az ember túlteheti magát akár minden valláson, de akkor azután viselje is érte a felelősséget. Hogyha azonban azt akarja az ember, hogy legyen vallása, akkor képzelni sem lehet szellemibb és szigorúbb, szentebb és örömteljesebb, szabadabb és bizalmasabb viszonyt annál, a melyben az istenfiak az ő mennyei Atyjokkal állanak. Ebben a viszonyban megszűnik az ellentét a véges emberi szellem és a végetlen természet között, itt a lesújtó büntudat is ~~fel~~oldódik a „szerető mennyei Atyában“ és a bűnös úgy érzi, hogy a leereszkedő isteni szeretet megvilágosítja, felemeli és új életre képesíti. Ez az üdvözítő erő tapasztalása a legutolsó, de egyúttal megdönthetetlen bizonyítéka a keresztyénség igazságának. Mivel így a keresztyén hit az embernek szükségérzetét és az emberi szívnek leghőbb vágyait teljesen kielégíti, azért minden idők, minden népek, minden rendű és rangú emberek számára ez a tökéletes vallás.

Pfennigsdorf nyomán.

Gyalog István,
balfi lelkész.